

عوامل مؤثر در گرایش نوجوانان و جوانان به نماز

رضا فرهادیان

“ وأمر اهلک بالصلاة واصطبر
علیها ”^۱

و تو اهلت را به برپایی نماز بخوان
و در این امر پایداری و صبوری پیشه
کن.

در گرایش نوجوانان و جوانان به
نماز سه عنصر اصلی خانه، مدرسه و
رسانه‌های جمعی نقش اساسی و
محوری دارند. در این مقاله به بررسی
این سه عامل تأثیرگذار می‌پردازیم.

تربیت و آموزش، انتقال اطلاعات نیست،
بلکه تغییر در جهان‌بینی است.^۲ هیچ تربیت و
آموزشی بدون زمینه‌سازی، موفق نیست. اگر
مجموعه عناصر و عوامل تأثیرگذار در ارسال
یک پیام ارزشی، از وحدت و هماهنگی لازم در
عمل برخوردار نباشند، نمی‌توانند مؤثر واقع
شوند و چه بسا آثار یکدیگر را خنثی کنند.

عناصر و عوامل تأثیرگذارنده در محیط
خانه، مدرسه و جامعه در القای یک ارزش
معنوی و رسانیدن پیام و بیان روح نماز، اگر
عملاً یکدیگر را نفی کنند و یا در برنامه‌ها و

او ایجاد گردد و به این ترتیب، نتیجه‌ای مطلوب به بار آورد. در این صورت، تقویت چنین گرایش فطری نیز بسیار آسان و طبیعی خواهد بود. کسب عادت‌ها و رفتارهای مذهبی پیش از آن که متأثر از اندرزها و سخنان والدین باشد، معلول پذیرش رفتار، عواطف و احساسات مرتبط و همراه با مهر و محبت آنان است.

با برانگیختن احساساتی خوشایند در حین انجام فرایض مذهبی در کودکان و نوجوانان، زمینه یادگیری رفتارها و احساسات مطلوب فراهم می‌گردد و این امر نیز به نوبه خود موجب تقویت انگیزه و گرایش به نیایش و ارتباط با پروردگار متعال می‌شود. یادگیری بیشتر رفتارها و گفتارهای کودکان و نوجوانان، بر اساس مشاهداتی است که نسبت به اعمال والدین دارند و نیز احساسی که فضای ارتباطی خانواده در آنها پدید می‌آورد در این امر مؤثر است. در کانون خانواده است که گرایش دینی افراد تقویت می‌شود و خمیرمایه شخصیت مذهبی در آنان تکوین می‌یابد. در همین مکان است که رغبت‌ها، احساسات خوشایند و ناخوشایند، رفتارهای متعادل و نامتعادل و نگرشها و باورهای درست یا غلط منعقد می‌گردد. علی (ع) می‌فرماید: "قلب الحدث كالأرض الخالية ما ألقى فيها من شيء قبلته فبادرتك بالأدب قبل ان يقسو قلبك ويشتغل لئبك"^۳

"قلب نوجوان، همچون زمینی خالی است، هر بذری که در آن افکنده شود می‌پذیرد. من پیش از آن‌که دلت سخت گردد و فکرت مشغول شود، به ادب و تربیت تو مبادرت کردم."

بسیاری از رفتارها و گرایشهای کودک و نوجوان، از قبیل گرایش به نماز و روزه، شرکت در کارهای خیر و اهمیت دادن به وظایف و

اظهار مطالب، هر کدام راه و هدفی متفاوت و مغایر با یکدیگر بینمایند، در ذهن فرد تناقض به وجود می‌آورند و پیام منجر به ایجاد انگیزه، شوق، اراده و عمل نمی‌شود.

خانواده

آموزش نماز و پرورش روحیه مذهبی مناسب برای اقامه آن، ابتدا از خانه شروع می‌شود و خانواده نقشی مهم در انتقال فرهنگ نماز از خود بروز می‌دهد. آنچه در مورد فرزند در گرایش به نماز مهم است، وجود انگیزه است، و آنچه در تربیت و آموزش نماز اهمیت دارد، رسوخ روح معنوی نماز به اعماق دل اوست، نه تحمیل شکل و قالب به او. زمانی آموزش نماز به توفیق می‌انجامد و قرین موفقیت می‌شود که با احساسی خوشایند همراه باشد.

بدون تردید همه انسانها به طور فطری استعداد و گرایش به نیایش دارند، اما آنچه درباره کودکان و نوجوانان مهم است، چگونگی روشهای آموزش و نحوه ارائه و انتقال این ارزشهاست.

آداب و عبادتهای مذهبی چون پاسخی به عالی‌ترین نیازهای معنوی است، اگر به طور طبیعی و با جلب رضایت قلبی جوانان ارائه شود، احساسی خوشایند در آنان بر می‌انگیزد و آن را براحتمی جذب می‌کنند، چرا که احساسات و عواطف، مهم‌ترین نقش را در تکوین، رشد و پرورش شخصیت جوان دارند. بدیهی است زمانی که نوجوان در معرض یادگیری و آموزش احکام و عبادات قرار دارد، لازم است از قبل برای این موضوع زمینه‌سازی شود تا همراه با آموزش، احساسی خوشایند در

خانواده‌ها می‌توانند بسیاری از رفتارهای مطلوب و احساسات خوشایند و دوست داشتنی خود را به طور غیرمستقیم در قالب ارزشها و احکام دینی و از طریق بهره‌گیری از الگوهای رفتاری، در وجود کودکان و نوجوانان تثبیت کنند.

مشاهده رفتار اطرافیان، انگیزه‌ای قوی و غنی برای یادگیری و آموزش فرزندان است، در حالی که آموزشهای خطابی و توصیه‌های مستقیم و آمرانه، نه تنها چندان رغبت و انگیزه‌ای در درون جوان و نوجوان ایجاد نمی‌کند، بلکه گاهی مایه آزرده‌گی و تنفر نیز می‌شود.

نماز خواندن کودکان خردسال نیز رفتاری است که در آغاز امر از طریق مشاهده حرکات پدر و مادر و اطرافیان آموخته می‌شود و فرد نسبت به موقعیت و حالات رفتار آنان احساس معنوی خاصی پیدا می‌کند. نحوه نماز خواندن، چگونگی نگرش اطرافیان نسبت به نماز و میزان اهمیت دادن آنان نسبت به این فریضه الهی، حالت ایستادن به نماز، تأنی و ادب و وقار در نماز، نحوه نماز خواندن، حضور قلب در نماز و توجه و خضوع و خشوع افراد خانواده، در کودکان بسیار تأثیر می‌گذارد. وقتی که کودک نسبت به رفتار و نحوه حرکات و حرف زدن والدین و اطرافیان کنجکاو می‌شود، باید توجه داشت که کنجکاوی وی بی هدف و بی نتیجه نیست، بلکه متضمن الگوگیری و مشارکت فعالانه او به صورت کسب تجربه‌ای جدید در فرآیندهای حساس زندگی است. زمانی که نوجوان، الگوهای رفتاری مطلوب خویش را در موقعیتها و شرایط مختلف زندگی، در رفت و آمدها، میهمانیها و برخوردهای بستگان

تکالیف دینی، غالباً متأثر از تجارب خوشایند تربیتی آنان در خانه و خانواده است. کودکان بشدت نیازمند و تشنه یادگیری هستند و احتیاج به امنیت و آرامش خاطر و اتصال به یک منبع قدرت، رحمت و عطف دارند. آوای ملکوتی قرآن و نوای دلنشین اذکار نماز، حتی در دوران بارداری مادر موجب جنب و جوش و شکوفایی گرایش و احساسات دینی در کودک می‌شود.^۴ سکوت، عصبانیت، رفتار، نگاه و سخن پدر و مادر و اطرافیان، برای کودکان سرمشق و اعمال بجای هر کدام، سبب ارضای نیاز و اغتای گرایش فطری آنهاست. آنان پیوسته می‌آموزند و نسبت به هر چیز کنجکاوند. خانواده باید تلاش کند که آموخته‌های مذهبی کودکان با تجارب و احساسات خوشایندی شکل بگیرد. سعه صدر، ابراز احساسات خرسندی و روحیه رضایتمندی، گرایش به این احساسات مذهبی را برای کودکان گوارا می‌سازد. بر این اساس، زیباترین و خوشایندترین حالات و اوقات کودکان و نوجوانان در خانواده زمانی است که پدر و مادر آماده اقامه نماز می‌شوند، آن‌گاه که کودک همه شادی و نشاط را در چهره برافروخته و شادمان اطرافیان خویش مشاهده می‌کند، یعنی به هنگام وضو گرفتن، جا نماز انداختن، معطر ساختن لباس نماز و خود را به زیباترین شکل آراستن^۵ و گوش فرا دادن به آوای دلنشین قرآن و اذان^۶ که نسیم آرامش بخشی در کالبد افراد می‌دمد و روح چون پرنده‌ای که از بند و قفس آزاد شود، در فضایی ملکوتی بال و پر می‌گشاید و به سوی محبوب حقیقی اوج می‌گیرد:

تورا ز کنگره عرش می‌زنند صغیر

ندانمت که در این دامگه چه افتاده است^۷

بسرودن در این لحظات، غرق در سرور و خوشحالی می‌شوند و سعی دارند که خود نیز این قبیل رفتارها را با اشتیاق تمام بازآفرینی کنند. پدر و مادر و اطرافیان اگر در رفتارهای خود، به راست‌گویی، صداقت، عفاف و حجاب، صبر و بردباری و توجه به حساسیت نسبت به اوقات نماز ارج بپنهند و در عملکردهای خود ثابت‌قدم باشند، تأثیرگذاری و درون‌سازی‌گفتار و رفتارشان به مراتب بیشتر از زمانی است که تنها با گفتار و یا اجبار، فرزندان خویش را به کارهای مذهبی وادار سازند، در حالی که خود در عمل سهل‌انگاری می‌کنند. لحظه‌های حساس و پرجاذبه رفتار پدر و مادر در ایجاد فضای دوستانه، صمیمی و دلنشین عاطفی در مواجهه با فرزندان، سبب می‌گردد که آنان بدون زحمت، رفتار مورد علاقه خود را مورد توجه و تقلید آگاهانه قرار

و دوستان و از جمله حضور آنان در صفوف نماز جماعت مشاهده می‌کند، احساس شادمانی، شوق و شغف سراسر وجودش را فرا می‌گیرد و عمیقاً نسبت به رفتار آنها کنجکاو می‌شود و از آنان الگو می‌گیرد.

مهیا کردن چنین فضایی، بخصوص اگر همراه با مشارکت فعال کودکان و نوجوانان و همسالان آنان باشد، برایشان بسیار دلنشین و دلپذیر است و همین امر بتدریج گرایش به امور مذهبی و روحیه اجتماعی را در آنان تقویت می‌کند. بدیهی است هر قدر الگو محبوب‌تر باشد، یادسپاری رفتار آسان‌تر می‌گردد. نگاهها و حالات چهره خویشاوندان و یا همسالان نسبت به یکدیگر در این هنگام، اگر با تعظیم و تکریم و گشاده‌رویی همراه باشد، بر میزان تقویت گرایش معنوی کودکان و نوجوانان می‌افزاید. آنان از مشاهده این حالتها و به سر

و مریبان بی هیچ تکلفی، مشتاقانه به سوی نماز می‌شتابند، در اثر احساس همانندسازی به شوق و رغبت در می‌آیند و به اقامه نماز گرایش فزونی پیدا می‌کنند.

بهتر است در مدرسه قبل از شروع نماز یا حتی قبل از رفتن به نماز هفتگی جمعه، برنامه‌هایی تدارک دیده شود که زمینه‌ساز احساس خوشایند برای دانش‌آموزان باشد، تا عزم و اراده و رغبت و انگیزه لازم برای انجام این فریضه، با طیب خاطر در آنان پدید آید.

هر قدر شخصیت الگوهای تربیتی و پرورشی برای دانش‌آموزان، محبوب و دوست‌داشتنی باشد، تأثیرپذیری آنها افزایش می‌یابد. روشن است که هرگز نباید به اجبار و تحمیل و فشار، دانش‌آموزان را به انجام فریضه نماز وادار کنیم. در عوض شایسته است بیش از هر چیز، جاذبه‌های رفتار خود را در بیان ارزشها، با فراهم کردن مقدمات نماز افزایش

دهند. پدر و مادر و اعضای خانواده، اگر توجه داشته باشند که در خانه، سفر یا گردش، در میهمانی و یا حین کار و به طور کلی در هر موقعیت که ندای پرطنین و دلنشین اذان را می‌شنوند، از هر کاری که دارند، دست کشیده، پیش از هر چیز دیگر به اقامه نماز اهمیت دهند، در تلقی و نگرش فرزندان نسبت به این فریضه الهی تأثیر مضاعف خواهد داشت.

باید برای تعلیم نماز و تربیت روحیه معنوی زمینه‌سازی کرد و همه جوانب و ابعاد گوناگون قضیه را در نظر گرفت و کوشید تا همه عوامل مهم، دست‌اندرکار و تأثیرگذار از وحدت و هماهنگی لازم برخوردار باشند.

مدرسه

در مدرسه نیز هنگامی که نوجوانان و جوانان، در موقعیتهای مختلف اوقات تحصیل و هنگام شنیدن اذان، مشاهده می‌کنند که معلمان

همچون آبی و نیلی و فیروزه‌ای، بهره‌گیری از خطوط متحنی دیوارها و محراب، فضای نمازخانه را گیرا و دلنشین می‌کند. استشمام بوی عطر و گلاب و نورپردازی جالب با رنگهای سبز و بخش نوای ملایم و گوش نواز تواسیح مربوط به اسماء‌الله، قبل از شروع نماز، محیط را سرشار از حال و هوایی معنوی و روحانی می‌کند. بیان قصه‌های لطیف و خاطره‌های زیبا و اجرای نمایشنامه‌های دل‌انگیز با زبانی شیرین و دوست‌داشتنی برای ارائه احکام و روشهای اخلاقی و نماسازی و تصویرسازی از ارزشها و رفتار انسانهای وارسته و رهبران و اسوه‌های مذهبی، تأثیرات بسیار در یادگیری و گرایش و پای‌بندی نسبت به ارزشهای مذهبی و فهم درست از اقامه حقیقی نماز، در بین دانش‌آموزان به جای خواهد گذاشت.

برپایی نماز در مدارس، همراه با معلمان، مربیان و مدیر و همچنین اقامه نماز در بوستانها و یا برگزاری آن در میدانهای ورزشی، اردوها و مجامع عمومی، می‌تواند برای دانش‌آموزان دل‌انگیز و به یاد ماندنی باشد.

توجه به سرویسهای بهداشتی و وضوخانه مدارس و پاکسی و تمیزی آن، برای ترغیب دانش‌آموزان به گرفتن وضو و شرکت در جمع دانش‌آموزان در نمازخانه مدرسه، برخورد با چهره‌گشاده و باز در این هنگام، همه و همه زمینه‌های آماده‌سازی، تقویت و افزایش گرایش به نماز را در دانش‌آموزان فراهم می‌کند. قرآن در این باره با صراحت تمام می‌فرماید: "وَأُزِّدْكَ الْفَلَکَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا". و تو اهلت را به برپایی نماز بخوان و در این امر پایداری و صبوری پیشه کن. به همین جهت، در خانواده

دهیم.

اگر چنین فضایی بر مدارس حاکم باشد، روحیه معنوی دانش‌آموزان افزایش می‌یابد و در نمازخانه مدرسه ارتباط شوق‌آمیز همسالان گسترش پیدا می‌کند. سالن نمازخانه مدرسه که مثلاً با موکت سبز رنگی آراسته شده، تمیزی، سادگی و زیبایی در آن موج می‌زند، محیط مناسب و دلپذیری برای اقامه نماز فراهم می‌سازد. استفاده از رنگهای آرامش‌بخش،

می آورد.

رسانه‌ها

رسانه‌ها فن آوری عظیمی هستند که دنیای ما را به تسخیر خود درآورده‌اند و پس از خانه و مدرسه از دیگر عوامل تأثیرگذار بر روح کودک و نوجوان هستند.^۸ رسانه‌ها از نخستین دوران زندگی تا پایان حیات انسان، به عنوان عامل آموزنده و تأثیر گذارنده بسیار قوی نقش دارند. بنابراین، ظهور رسانه‌ها تولد دنیای تازه‌ای است که بدون توجه به آثار تربیتی آن، توفیق در آموزش و گرایش به نماز امکان‌پذیر نیست.

بزرگ مدرسه نیز، قدرت تحمل و صبر و حوصله مدیر، ناظم، مربی پرورشی و معلم راهنما برای برپایی نماز باید بالا باشد و از سخت‌گیری‌های بی‌مورد و تحقیر دانش‌آموزان در فراخوانی به این امر الهی، جداً باید خودداری شود. برای نماز از بهترین مکانها و بهترین لباسها استفاده شود و از محل تنگ و تاریک و کثیف و مخروبه پرهیز گردد. برای شرکت دادن دانش‌آموزان کلاسهای اول و دوم دبستان در نماز جماعت، باید بتدریج توسط معلم در کلاس زمینه‌سازی شود و در آنان تشنگی لازم برای ورود به جمع سایر همکلاسیها در نمازخانه فراهم گردد و نیز لازم است به عنوان تشویق، گاه‌گاهی به همراه معلم در نماز جماعت مدرسه حضور یابند. محل نمازخانه باید به قدری جذاب و دوست‌داشتنی و خاطره‌انگیز باشد که دانش‌آموزان قبل از شروع ساعت نماز، همیشه در انتظار وقت نماز لحظه شماری کنند. ناظم نباید با تندخویی و عتاب و خطاب، زمینه آزرده‌گی روانی دانش‌آموزان را فراهم آورد.

مراقبت باید غیرمستقیم باشد و اگر احیاناً دانش‌آموزی در انجام نماز کاهلی نشان می‌دهد، باید در مرحله اول علت آن بررسی شود و سپس زمینه شرکت وی در جمع دوستان و همسالان در نمازخانه فراهم آید. برگزاری مراسم و دعوت برای ناهار و یا افطار در نمازخانه، به مناسبت‌های مختلف، جزء خاطرات فراموش نشدنی دانش‌آموزان خواهد بود. صبر و بردباری و رفتار متین و معقول مسئولان مدرسه، اگر همراه با عطف و مهربانی باشد، در دانش‌آموزان احساس و نگرشی مثبت نسبت به اقامه نماز پدید

بزرگترین تأثیر ناخودآگاه مشاهده روابط بسیار نزدیک و گرم دختر و پسر در برخی از فیلمهای خارجی و داخلی، عدم شوق و رغبت به نماز و ایجاد کسالت در انجام فرایض است. این نحوه نمایش روابط دختر و پسر در فرهنگ اسلامی جایی ندارد، از این رو، به طور طبیعی و تدریجی اثر تخریبی خود را در روحیه جوان باقی خواهد گذاشت و خود نوعی تهاجم فرهنگی از طریق رسانه‌هاست.

رسانه جمعی یکی از عوامل مؤثر و مهم زندگی است و باید با خواست و ارزشهای معنوی خانه و خانواده و جامعه، همسو و هماهنگ باشد، تا بتواند گرایش به نماز اول وقت را در نوجوانان و جوانان زنده نگه دارد.

بنابراین، برای رسیدن به روح و پیام معنوی نماز و درک فضیلت وقت نماز، تأکید بر ضرورت ایجاد نظامی متشکل از خانه، مدرسه و رسانه، به صورت مجموعه‌ای هماهنگ و حرکت کننده در یک جهت واحد، امری منطقی و اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. باید این مجموعه به هم پیوسته، برای انتقال فرهنگ نماز، هماهنگ و از همه بالاتر هم‌دل باشند. اگر شیوه‌های تربیتی مربوط به نماز و برنامه‌های زمینه‌ساز و جانبی اوقات فراغت درخانه، مدرسه و رادیو - تلویزیون متناقض باشند، کودکان و نوجوانان به شکل صحیح به نماز گرایش پیدا نخواهند کرد و روح حقیقی نماز در وجود آنان تحقق نخواهد یافت.

رسانه‌ها آموزشگاه میلیاردها انسان است و در اعماق دل و ذهن اعضای خانواده‌ها رسوخ کرده است.

رسانه‌ها معلم و کلاس همگانی، همه جایی و غیرانحصاری هستند که همه لحظات خالی و غیررسمی انسان امروز را پر کرده، در ایجاد انگیزه و پذیرش یک عمل و شکل دادن عادت‌های خوب یابد، نقش مؤثری ایفا می‌کنند. اگر برنامه‌ها و زمان پیام رسانه‌ها با تفکر و ارزشهای معنوی و مذهبی جامعه و خانواده انطباق نداشته باشد، آموزش و القای پیامهای دینی و تربیتی اثری نخواهد داشت و هر پیامی از طرف پدر، مادر و معلم، همانند یخی در مقابل حرارت شدید و همه جانبه ذوب خواهد شد و از بین خواهد رفت. در این شرایط، جوانان شخصیت دوگانه‌ای پیدا می‌کنند، دچار بحران عاطفی و فکری می‌شوند و بعدها طی همنوایی با این بحران، به هر سمت و سویی سوق پیدا می‌کنند و بدون اراده و اندیشه به هر سو روانه می‌شوند.

در تهیه، تولید و پخش برنامه از طریق رسانه‌ها برای کودکان و نوجوانان باید بسیار دقت کرد و برای این مسأله مهم، یعنی آموزش و پرورش احساسات و گرایشهای دینی، بویژه نماز، بیشترین اهمیت را قائل شد.^۹

برنامه‌های تلویزیونی اگر با ارزشها و تفکر جامعه هماهنگ نباشند در اندیشه فرد بحران و تناقض ایجاد خواهند کرد و انتخاب بهتر را برایش مشکل خواهند ساخت. در لحظاتی که پدر و مادر، مدرسه و مسجد، همه به نماز اول وقت اهتمام نشان می‌دهند، پخش مجموعه‌های تلویزیونی خارجی و داستانی جذاب و دلربا از تلویزیون به چه معناست؟

منابع:

۷- حافظ
۸- تلویزیون نباید در محل عمومی خانواده و در منظر دید همگان گذاشته شود و همیشه روشن و قابل دسترس برای همه نباشد، بلکه باید محل مناسب و متمایزی داشته باشد تا اعضای خانواده گهگاه برای تماشای برنامه‌های مفید انتخابی به آن محل بروند.

۹- بویژه در هنگام اقامه نماز در خانه و مدرسه برنامه‌های رادیو و تلویزیون نباید به گونه‌ای باشد که قطع برنامه موجب دلخوری و بدبینی کودک یا نوجوان نسبت به نماز شود. به همین جهت، باید قبل و بعد از نماز از پخش سریال‌های پر بیننده خودداری گردد تا این محدوده زمانی به زمینه‌سازی روانی و عاطفی برای برپایی فریضه نماز اختصاص داده شود.

- ۱- نهج البلاغه .
- ۲- تفسیرالمیزان ، تألیف سید محمد حسین طباطبایی .
- ۳- سرالسلوة ، تألیف امام خمینی .
- ۴- پرواز در ملکوت، جلد اول، تألیف امام خمینی .
- ۵- نشریه مکتب تشیع، شماره ۲، شهید مطهری.
- ۶- طهارت روح، تألیف شهید مطهری .
- ۷- روشهای پرورش احساس مذهبی، نماز، تألیف دکتر غلامعلی افروز.
- ۸- توحید و نبوت ، تألیف آیت‌الله دستغیب، انتشارات بنیاد بعثت .
- ۸- نشریه مشارکتهای مردمی ، زمستان ۱۳۷۶، مقاله آموزش .
- ۱۰- مجله پیوند، دی‌ماه ۱۳۶۹، مقاله "نیازهای اساسی و بهداشت روانی".
- ۱۱- نماز، تألیف دکتر شهید سید محمد بهشتی.

پی‌نوشتها:

- ۱- سوره طه، آیه ۱۳۲
- ۲- تربیت صحیح تغییر سازنده در بینش و منش فرد است .
- ۳- نهج البلاغه ، نامه ۳۱.
- ۴- تحقیقات انجام شده نشان داده است که جنین انسان از چهار ماهگی نسبت به صداهای مختلف حساس است و در رشد و پرورش خود، بخصوص از کلام مادر و صداهای مختلفی که مادر به آن گوش فرا می‌دهد، متأثر است .
- ۵- "یا بنی آدم خذوا زینتکم عند کل مسجد": ای فرزندان آدم در هر جایگاه نمازی خود را بیارید. (سوره اعراف، آیه ۳۱)
- ۶- پیامبر (ص) وقتی که دلتنگ می‌شدند، می‌فرمودند: "ارحنی یا بلال". ای بلال (با گفتن اذان) به من آرامش ببخش (و بعد نماز می‌خواندند).

بقیه از صفحه ۲۹

- زنانشویی .
- ۳۴- به خاطر شرایط بسیار سخت طلاق .
  - ۳۵- رساله حقوق امام سجاد (ع).
  - ۳۶- فأنهم مسؤولون عنهم - رسول (ص).
  - ۳۷- مکارم الاخلاق .
  - ۳۸- چون پدر متعهد نفقه و قوامیت است .
  - ۳۹- در غروب فرزندان همانند کبوترانند ، به محض این که بال درآورند از جو خانواده پرواز می‌کنند و والدین را ترک می‌گویند.